

Jerneja Ferlež

AVTOMOBIL, TELEVIZOR, PRALNI STROJ

**PREMIKI PROSTOROV
VSAKDANJKA V ŠESTDESETIH
LETIH 20. STOLETJA**

Trije predmeti, ki so bili v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja vse pogostejše prisotni v vsakdanjem življenju, so pomembno vplivali na drobne, a za skupnost ne nepomembne premike v prostorih vsakodnevnih rutin pa tudi prostorih preživljanja druge mlade kategorije – prostega časa.

Kot so skozi čas v vsakdanje življenje vstopali vedno novi predmeti in vedno nove tehnične iznajdbe, so drugi zaradi sprememb vrednot, higienskih meril, tempa življenja in drugih prevrednotenj iz njega postopoma izginjali. Kako torej predmeti iz bivalnega okolja spreminjajo vsakdanje življenje in kako spremembe vsakdanjika vplivajo na prisotnost predmetov ter kam gredo odsluženi predmeti, ko je njihova prvotna namembnost okrnjena ali izgine?

UVOD

Predmeti sami po sebi imajo več določljivih lastnosti – narejeni so iz določenega materiala, imajo rok trajanja, fizikalne in kemijske lastnosti, imajo določen videz. Imajo tudi prvotno namembnost, način, kako delujejo, osnovno funkcionalnost. Vse te lastnosti imajo že od nastanka in so relativno predvidljive.

Vsaj na podlagi osnovne funkcionalnosti je do neke mere predviden tudi odnos med njimi in ljudmi, s katerimi bodo prišli v stik. A ta je veliko manj predvidljiv od roka trajanja, recimo. Praviloma je sicer določeno, komu ali kateri skupini ljudi je nek predmet namenjen, in glede na to je mogoče sklepati, kje, v kakšnih okoliščinah in s katerimi ljudmi bo prišel v stik, a realnost je seveda nekaj čisto drugega. Uporabnikov predmeta ali naprave bo, če je material kolikor toliko trajen, več. Več ko jih bo, daljši čas bo predmet v uporabi in bolj se bodo časi in načini življenja spreminjali. Tako je pričakovati, da bo predmet ob prvotni funkcionalnosti skozi čas z domišljijo uporabnikov in zaradi spremenjenih okoliščin sčasoma dobival vsaj nekaj, včasih pa tudi veliko sekundarnih funkcionalnosti. Manj možnosti za to je pri napravah, več pri preprostejših predmetih. Nekateri predmeti in naprave so v vsakdanje življenje sprejeti kmalu po tem, ko se pojavijo, drugi potrebujejo več let, celo desetletij, včasih kar stoletje, da se razširijo med večino prebivalstva, nekateri pa take splošne razširjenosti sploh nikoli ne dosežejo.

Kar nas v kontekstu ved, ki se stikajo v skupnem zanimanju za materialno kulturo, najbolj zanima, je ravno odnos med predmeti, rečmi, napravami in človekom. Zanima nas stik materialnega in nematerialnega. Zanimajo nas vloge predmeta v različnih okoliščinah, povezanih z ljudmi, ki so s predmetom v stiku. Zanimajo nas družbeni mehanizmi, ki vplivajo na odnos med ljudmi in predmeti. Zanima nas vpliv predmetov na življenje in delovanje človeka in obratno, zanima nas, kako bo človek nek predmet sprejel, uporabljal, spreminjal, prilagajal, kakšna čustva bo gojil do njega in kaj mu bo pomenil. En človek ali več ljudi. V eni časovni dimenziji in v različnih. V okoliščinah vsakokratne družbene realnosti.

TELEVIZOR

Ena takih naprav, ki je v drugi polovici 20. stoletja predstavljala popolno noviteto, je bil televizor. V jugoslovanskih domovih se je začel pojavljati ob koncu petdesetih let 20. stoletja. Televizija je bila hkrati nova, moderna tehnologija, nov, moderen predmet v gospodinjstvu, pa tudi nov medij za posredovanje vsebin.

Bila je hkrati proizvod in posrednik modernosti.³¹⁵ Postala pa je tudi nov element v rutinah vsakdanjika velike večine ljudi.

Kot mnogo novih tehnologij se je tudi televizijski sprejemnik najprej pojavil na javnih mestih ali v prostorih skupnosti, kjer ga je bilo mogoče gledati v skupini, šele nato je našel pot v posamična gospodinjstva in se razširil do te mere, da je postal obvezna materialna oprema sleherne dnevne sobe, podobno kot miza, kavč, zavese in preproga.

Najprej so zaživele prakse kolektivnega spremljanja televizijskega programa – recimo v TV klubih v Franciji ali v kinodvoranah v ZDA, kjer so televizijski program predvajali na večje platno in s tem omogočali spremljanje večjemu številu ljudi. Posebej zanimivi za take ogleda so bili športni, glasbeni ali politični dogodki, recimo pogrebi državnikov, kronanja in podobno. Kronanje kraljice Elizabete II. leta 1953 je prek televizijskih sprejemnikov spremljalo okrog dvajset milijonov gledalcev, hkrati pa je bil to prvi dogodek, ki ga je prenašala takrat novonastala zveza evropskih televizij – Evrovizija.³¹⁶

Začetki predvajanja eksperimentalnega programa v Jugoslaviji segajo v pozna petdeseta leta, ko so le-tega začele pripravljati ekipe v Beogradu, Zagrebu in Ljubljani. Šlo je za informativni program, prenose s pomembnih dogodkov in umetniško-zabavni program. Za prvi jugoslovanski televizijski prenos velja prenos odprtja Drugega sejma tehnike (*Drugi sajam tehnike*) v Beogradu 23. avgusta 1958, že dve leti prej pa so poskusno oddajali v Zagrebu. Šele sredi šestdesetih let se je eksperimentalno predvajanje preoblikovalo v redni skupni jugoslovanski televizijski program. Ob domači produkciji so ga dopolnjevali tudi izdelki tujih televizijskih hiš.³¹⁷

Prvi televizijski sprejemniki so se na jugoslovanskem tržišču znašli leta 1956, izdelani pa so bili v Radio industriji Zagreb. Kmalu so jih proizvajali tudi EI NIŠ in Radio industrija Nikola Tesla v Beogradu, nato pa še drugi proizvajalci.³¹⁸ Na voljo so bili tudi sprejemniki tujih proizvajalcev.

Proizvodnja televizijskih sprejemnikov je bila sprva omejena, zato so bili pravi statusni simbol. Da si ga je posameznik v teh najzgodnejših letih proizvodnje sploh lahko privoščil, je moral imeti tako ustrezen družbeni status kot seveda dovolj denarja – vrednost sprejemnika naj bi sprva namreč znašala približno petnajst mesečnih plač.³¹⁹ V začetku šestdesetih let naj bi se gibala okrog sedem mesečnih plač, v sedemdesetih pa naj bi že padla na vrednost ene mesečne

315 Erdei, Novi život na malom ekranu i oko njega, str. 405.

316 Prav tam, str. 408.

317 Prav tam, str. 410, 411.

318 Prav tam, str. 415.

319 Prav tam.

plače.³²⁰ Dvig standarda in osebne potrošnje v šestdesetih, pa tudi v sedemdesetih letih 20. stoletja je omogočil množičnejše nakupe in s tem pogostejšo zastopanost televizijskih sprejemnikov v posamičnih gospodinjstvih.³²¹

Tudi pri nas so program sprva spremljali skupinsko, recimo pri sosedih, prijateljih ali sorodnikih, ki so v svojem okolju prvi kupili sprejemnik. Znani so tudi primeri skupinskih ogledov športnih dogodkov v gostinskih lokalih, recimo ogled prenosa tekme alpskega smučanja v prestižni mariborski Veliki kavarni leta 1958.

Na podeželju so skupinske ogled organizirali v zadružnih ali kulturnih domovih, v mestih pa v lokalih. Biti prvi lastnik televizijskega sprejemnika v svojem okolju je bil velik prestiž in stvar ponosa, pa tudi dolgega pomnjenja.³²² V šestdesetih letih se je proizvodnja sprejemnikov povečevala, cena pa nižala, zato je bilo lastnikov vse več. V prvi polovici sedemdesetih let naj bi ga imeli že v polovici vseh gospodinjstev v Jugoslaviji, medtem ko so pralni stroji tako zastopanost dosegli šele v drugi polovici sedemdesetih let.³²³

Pojavljanje prvih televizijskih sprejemnikov lucidno opisuje pisatelj Smiljan Rozman, ki v romanu *Mesto* zaobjame vse poglavitne prvine uvajanja nove tehnologije v mariborska gospodinjstva.³²⁴ Piše o prvem televizijskem sprejemniku v novem stanovanjskem bloku, o občudovanju skupnosti in o zavisti, o želji in prizadevanjih, da bi si ga posamezna gospodinjstva lahko privoščila, o skupinskem gledanju televizijskega programa sosedske skupnosti pri prvih lastnikih sprejemnika in o postavljanju anten na terasi – večja ko je antena, boljši naj bi bil sprejem. A kmalu se terasa povsem napolni, sosedsko skupnost pa pretrse daleč največja antena enega od sosedov.

Bolj od historiata in tehnikalij uvajanja televizijskih sprejemnikov in programov v gospodinjstva pa je v kontekstu tega prispevka zanimiv vpliv teh naprav na razmerja med ljudmi ter na izrabo stanovanjskega prostora in prostega časa.

Ko so se televizijski sprejemniki od konca petdesetih let, zlasti pa v šestdesetih letih 20. stoletja sprva izjemoma, nato pa vse pogosteje pojavljali v posamičnih gospodinjstvih, je imelo to nedvomno velik vpliv tako na način kot na prostor preživljanja prostega časa. Prosti čas je bil takrat še razmeroma mlada kategorija, stoletje nazaj je bil namreč preplet dela in prebivanja tako tesen, da se čas in tudi prostor preprosto nista delila na čas dela in prosti čas. Do sredine 20. stoletja se je za večino prebivalstva urbanih okolij ta delitev že uveljavila in v obeh pogledih

320 Prav tam, str. 419.

321 Rendla, Oris osebnega in družbenega standarda v Sloveniji 1946–1991, str. 342–345.

322 Erdei, Novi život na malom ekranu i oko njega, str. 415.

323 Prav tam, str. 419.

324 Rozman, *Mesto*, str. 216–312.

je imela zelo jasno mejo. Delo in izobraževanje, oba skoncentrirana pretežno na čas od zgodnjih juter do zgodnjih popoldnevov, sta puščala dovolj preostanka dneva za aktivnosti, ki bi jih lahko uvrščali v sfero zabave, sprostitve, počitka in družabnosti. Veliko teh aktivnosti je bilo vezanih na dom ali na prostor v njegovi bližini. Ritem izmenjavanja dela in prostega časa na eni strani ter prostora dela in prostora prebivanja na drugi je bil tako rekoč ustvarjen za sprejemanje novosti, kakršna je bila televizija.

Ljudje, ki so opisovali svoje vsakdanjike zgodnjih povojnih let, so se pogosto spominjali preživljanja prostega časa v okolici domače hiše. Šlo je za čas, ko so v mnogih stanovanjskih zgradbah, novih, pa tudi starejših, zaradi družbenih okoliščin sosedje postali ljudje, ki se prej niso poznali – mnogi so bili priseljenci iz predmestij ali s podeželja. Zlasti pred množičnim zasebnim lastništvom osebnih avtomobilov je bilo preživljanje prostega časa na dvoriščih mestnih hiš pogosta praksa. Prvotno so meščane na dvorišča vezale s hišno produkcijo povezane dejavnosti, a te so bile sredi 20. stoletja večinoma že preteklost. Prostori za hišo, izpraznjeni te prvotne namembnosti, pa so še vedno ostajali pomembni za opravljanje nekaterih z gospodinjstvom povezanih rutin – pranja in sušenja perila, shranjevanja kuriva, odlaganja smeti in pepela, stepanja preprog, ponekod tudi gojenja vrtnin ali okrasnih rastlin. Dvorišča pa so v tem obdobju postala tudi pomembni prostori preživljanja prostega časa, druženja sosedske skupnosti, zlasti otrok, a tudi odraslih. Otroška igra, klepeti ob kavi, kartanje, družno uživanje hrane, peka kostanja in drugih jedi, posedanje v senci, varovanje manjših otrok so od časov, ko je dvorišče izgubilo produkcijski značaj, postali relativno pogosta praksa s hišo povezane skupnosti.³²⁵

Sčasoma pa je začel usihati tudi ta drugotni pomen prostora za hišo. Temu je botrovalo več dejavnikov, posledica pa je bila zrahljana povezanost hišne skupnosti. Ne le pojav televizorja, temveč tudi pojav avtomobila in pralnega stoja so bili pomembni dejavniki umika ljudi iz dvorišč v stanovanja.

Spremljanje dogajanja na novih privlačnih ekranih je pritegnilo veliko pozornosti vseh generacij. Vnaprej znan in zato kmalu sprejet v rutino je bil dnevni in tedenski čas, ko so program spremljali otroci, po koncu za otroke zanimivih vsebin je nastala rutina preloma, ko so otroci prenehali spremljati program in se pripravljali na spanje. Znan in vse bolj rutiniran je postajal tudi čas, ko so program redno spremljali odrasli, saj je začetek osrednjih informativnih oddaj zasedel točno določen večerni čas.³²⁶ Spremljanje zabavnih in političnih vsebin je deloma delil moške in ženske svetove, v nekaterih pa jih je tudi povezal. Znani spored je skratka kmalu pomembno vplival na dnevno rutino vseh generacij, s tem pa tudi

325 Ferlež, *Mariborska dvorišča*, str. 177–211.

326 Prim. Erdei, *Novi život na malom ekranu i oko njega*, str. 417–418.

na spremembo drugih, dotlej ustaljenih dnevnih rutin. Čas, ki so ga ljudje prej v določeni meri preživljali na prostem ob hiši, se je premaknil v stanovanja, v veliki meri pred ekrane. Če je v obdobju posamičnih sprejemnikov to pomenilo premik velikega dela sosedske skupnosti v edino dnevno sobo s televizorjem, sta hitra razširitev novih naprav in njihov vstop v večino gospodinjstev ta premik razpršila. Ljudje so se v delu prostega časa ustalili v stanovanjih, hišna skupnost pa je izgubila del prejšnje povezanosti, ki seveda ni bila zgolj idilična, a je obstajala. Dvorišča so izgubila še svojo sekundarno namembnost in iz več razlogov, med drugim tudi zaradi pojava televizije, sčasoma postala prazni, velikokrat zapuščeni in propadajoči prostori.³²⁷

Nov pomen pa je s pojavom televizijskih sprejemnikov dobilo tudi stanovanje, natančneje dnevna soba, kamor je večina družin postavila novo pridobitev. Televizija je bila vsaj sprva predmet prestiža in ponosa, predvsem pa novo središče, okrog katerega se je zadrževala družina, bodisi družno, po delih ali posamič. Če je bilo udobno najemniško stanovanje v dobi domovanja kot zavetišča in prostora varnega umika v zasebnost ena od osrednjih referenčnih točk vzpenjajočega se meščanstva, salon pa njegov osrednji simbolni prostor, so se bivalne paradigme v časih preoblikovanih družbenih razmerij po drugi svetovni vojni spremenile. Nekdanji saloni kot prestižno urejeni prostori meščanskega stanovanja so bili namenjeni stiku z zunanjim svetom, prezentaciji položaja, izkazovanju zmožnosti in okusa obiskovalcem. Domači sami jih pravzaprav niso veliko uporabljali. Dnevne sobe, ki so bile njihov nasledek, so bile na nek način njihovo nasprotje. Pogosto so bile večfunkcionalne – lahko so bile res zgolj dnevne sobe, lahko pa so spričo pomanjkanja bivalnega prostora postale tako imenovane kombinirane sobe, namenjene dnevnemu bivanju, ponoči pa so jih prilagodili za spanje.³²⁸ Že pred pojavom televizije so moderni načrtovalci domov apelirali na ljudi, naj najlepši, običajno tudi največji prostor doma namenijo sebi, svojemu udobju, naj se v njem zadržujejo in naj si ga uredijo tako, da bo njim prijetno, ne zgolj drugim lepo na oko.³²⁹ Že med obema vojnoma je bil ta premik v sodobnih razmislekih o bivanju dokaj pogost, povojno novo razumevanje pa ga je še spodbujalo, saj meščanskim maniram in vrednotam že v izhodišču ni bilo naklonjeno. Dnevna soba je tako čakala samo še na višek modernosti in novih navad in televizijski sprejemnik jih je dobesedno utelešal. Sprva je bil pogosto samostojen kos pohištva na lastnih nogah, saj je bila naprava relativno velika, pozneje pa zgolj aparat, ki ga je bilo mogoče postaviti na druge kose pohištva.³³⁰

327 Ferlež, *Mariborska dvorišča*, str. 233, 239.

328 Erdei, *Kombinirana soba*, str. 111–112.

329 Ferlež, *Stanovati v Mariboru*, str. 223–227.

330 Erdei, *Kombinirana soba*, str. 111.

Televizijski aparat je postal tako rekoč družinski član
in predmet družinskega ponosa, začetek sedemdesetih let.

(Osebni arhiv avtorice)

Če se je družina oz. gospodinjstva skupnost prej največkrat zbrala za kuhinjsko mizo v času obrokov, je zdaj nova točka zbiranja postal prostor pred televizijskim sprejemnikom. Ponekod se je zaradi želje po spremljanju programa celo skupno uživanje hrane preneslo na točko, od koder je bil viden ekran.³³¹ Prostor ob televizorju je tako postal novo središče doma, televizijski program pa nov urejevalnik prostočasnega življenjskega ritma. Skozi posredovane vsebine pa je postal tudi vpliven sooblikovalec pogleda na družbo in svet.

PRALNI STROJ

Pomemben premik v prostoru vsakodnevnih rutin, pa tudi v povečevanju količine prostega časa in s tem v spremenjenih odnosih med spoloma je povzročila zlasti druga moderna tehnološka naprava, ki je v začetku druge polovice 20. stoletja postopoma prodirala v posamična stanovanja – pralni stroj.

³³¹ Erdei, Novi život na malom ekranu i oko njega, str. 420–421.

Zlasti na povečevanje količine prostega časa in na lajšanje težaških gospodinjskih opravil ter na spremembe v vsakodnevni rutini so seveda vplivali vsi novi gospodinjski aparati, ki so se sčasoma pojavljali v povojnih gospodinjstvih, posamično pa ponekod že prej. Hladilnik, električni in plinski štedilnik, pralni stroj, sušilec perila, sesalec, pomivalec posode ter mali gospodinjski aparati so skrajševali in lajšali nekoč zamudne in naporne opravke, ki so jih v predvojnih gospodinjstvih opravljale gospodinje in njihove gospodinjske pomočnice, včasih pa tudi najeta delovna sila ali javni servisi.

Nekaj tehnoloških novosti je pomembno vplivalo tudi na prostore vsakodnevni rutini in stike v sosedski skupnosti. Štedilniki, ki niso več delovali na trda goriva, so zmanjševali pogostost poti v dvoriščno drvarnico in k dvoriščni jami za smeti in pepel, sušilniki perila so zmanjšali pogostost obešanja in pobiranja perila, ki je bilo prej navadno vezano na prostor za hišo, prav tako pa se je zmanjšala tudi potreba po dvoriščnih stepalnikih perila, ko so se pojavili globinski sesalniki. A največjo spremembo v načinu in prostoru dela je povzročil prav pojav pralnih strojev.

Pranje perila je bilo pred pojavom pralnih strojev izredno težaško opravilo, ki so ga opravljale tako gospodinje kot njihove gospodinjske pomočnice, redkeje najete perice. Že med obema vojnama so obstajale tudi javne pralnice, a teh si večina ljudi ni mogla privoščiti.³³² Zaradi dolgotrajnosti in fizične zahtevnosti se je pranje na roke globoko vpisalo v spomine žensk – postopek so s kančkom grenkobe znale do potankosti opisati še dolgo potem, ko ga niso več prakticirale.³³³

Pranje na roke je večinoma potekalo v skupnih hišnih pralnicah ali pa kar v kuhinjah in kopalnicah. V obdobjih pred pojavom mestnih vodovodov so v mestih prali tudi ob dvoriščnih vodnjakih, v predmestjih in na podeželju pa ob skupnih studencih in periščih ter ob rekah ali potokih. V mestih so pralnice imele tako hiše s konca 19. stoletja kot tiste, zgrajene pred tem. Če so jih starejše hiše pogosto umeščale v dvoriščni trakt ali zadnji del uličnega poslopja, je bilo za najemniške hiše s konca 19. in začetka 20. stoletja značilno, da so se pralnice nahajale v posebnih, na dvorišču prosto stoječih hiškah, kjer je bilo pogosto tudi hišniško stanovanje. Nekatere novejšje najemniške hiše in zgodnji povojni stanovanjski bloki so imele pralnice v kleti ali tu in tam celo na podstrešju, v stanovanjskih kolonijah pa so lahko bile tudi poseben prostor za vsako stanovanjsko enoto. A v večini primerov se je v urbanem okolju glavnina postopkov, povezanih s pranjem, dogajala v pralnici na dvorišču. Večja ko je bila skupnost stanovalcev, pomembnejše je bilo, da so se ti ustrezno razporedili, saj je postopek pranja od namakanja do obešanja perila trajal več dni. V ta namen so pred pralnicami

332 Ferlež, *Stanovati v Mariboru*, str. 238–239; Petek, *Gospodinjski aparati v načinu življenja*.

333 Ferlež, *Mariborska dvorišča*, str. 181–186.

izobesili tablice, na katere so vpisovali urnik pranja po posamičnih strankah. Ob tem je sosedska skupnost ne glede na velikost neizogibno prihajala v stik, saj se je bila najprej primorana sporazumeti o urniku, nato pa se med drugim tudi zaradi pranja in obešanja perila pogosto srečevati na skupnem odprtem prostoru za hišo. Skrb za perilo je bila ena od pomembnejših gospodinjskih funkcij dvorišč vse do prvih desetletij po drugi svetovni vojni.³³⁴ Včasih je posegla v drugo pomembno dejavnost, značilno za te prostore – otroško igro. Ko je na dvorišču viselo sveže oprano perilo, se je morala otroška igra umakniti kam drugam.

Postopek pranja je obsegal miljenje in namakanje perila, tudi pripravo luga. Za miljenje je bila v pralnici običajno velika lesena miza. Sledilo je ribanje in izkuhavanje perila v kotlu, ki je bil prav tako sestavni del pralnice. Pod kotlom je bilo treba zakuriti na trda goriva; če v pralnici še ni bilo tekoče vode, jo je bilo treba od nekod prinesti. Nato je bilo perilo treba večkrat izpirati, ožemati in ga šele nato obešati – to je bilo zelo pogosto vezano na mirnejši del dvorišča. Mnoge hiše so imele v ta namen visoka jeklena drogova z dvižnim mehanizmom za ročno dviganje perila na višje lege, ponekod pa so ženske perilo obešale na preprostejše sušilne priprave ali pa na obešala na gankih ali proti dvorišču usmerjenih oknih.³³⁵

Pojav pralnih strojev je stare prakse povsem spremenil. Predvsem je bil novi postopek dela lažji in hitrejši, kar je ženske, ki so dotlej prale na roke, pomembno razbremenilo. Prvi pralni stroji so bili ponekod last hišne skupnosti in so bili nameščeni v skupne pralnice, a kmalu si je lastne stroje lahko privoščilo vse več gospodinjestev. V šestdesetih letih, zaznamovanih z dvigom osebne standarda, so se naprave začele pojavljati v stanovanjih. Ker je šlo za napravo, ki ni bila majhna in je potrebovala elektriko, pa tudi napeljave za dovajanje in odvajanje vode, zanj pa v izvirnih načrtih ni bilo predvidenega prostora, so ljudje pri nameščanju uporabljali precej domišljije. Kopalnice so bile marsikje premajhne ali pa jih sploh ni bilo, zato so pralne stroje postavljali v kuhinje, predsobe, veže ali druge, tudi improvizirane prostore. Če je bilo ob pojavu televizije v navadi skupno gledanje pri prvem lastniku naprave, o pranju perila pri prvem lastniku pralnega stroja ljudje praviloma ne pripovedujejo.

S premikom postopka pranja v stanovanja pa ni bilo le znatno olajšano to prej težaško žensko opravilo, temveč je premik povzročil tudi izrazito zmanjšanje intenzivnosti sosedskih stikov urbanih hišnih skupnosti, vezanih na uporabo skupne pralnice. Odpadlo je dogovarjanje o postopkih pranja, zlasti o terminih uporabe, odpadlo je srečevanje na dvorišču ali drugje v hiši. Stiki so se ohranjali kvečjemu še ob obešanju in pobiranju perila, sicer pa so pralni stroji povzročili

334 Prav tam, str. 185.

335 Prav tam, str. 183–185.

zamrtje ene zadnjih velikih gospodinjskih funkcij skupnega odprtega prostora za hišo.³³⁶ Kmalu so zaradi tega izgubile pomen tudi dvoriščne pralnice. Ponekod so jih začeli uporabljati za odlaganje krame, drugod so jih preuredili v skromna bivališča ali druge namenske prostore, mnoge pa so v neuporabi začele počasi propadati in se neredko dobesedno sesedati same vase, saj družbeno lastništvo zgradb ni posvečalo pozornosti raznim skupnim hišnim prostorom, ki so sčasoma izgubljali pomen. Če jih niso vzdrževali in urejali stanovalci v lastni pobudi, jih največkrat ni urejal nihče.

Prvi pralni stroj Gorenje za serijsko
proizvodnjo leta 1960

(Muzej novejšje zgodovine Slovenije, foto: Sašo Kovačič)

Ženske so s pojavom pralnih strojev izrazito pridobile. Ne le lažje delo, tudi s tem pridobljeni prosti čas jim je odpiral nove možnosti udejstvovanja. Zgodnje reklame za pralne stroje so ženske nagovarjale, naj nov prosti čas porabijo za javno udejstvovanje in vzgojo otrok, pozneje pa tudi za večjo urejenost doma.³³⁷ Zamisel družbenih sprememb takoj po vojni je predvidevala tudi razbremenitev žensk, njihov odmik od ujetosti v gospodinjstvo in s tem več možnosti za aktivno vključitev v javno življenje, izobraževanje in zaposlovanje. V prid tej zamisli je v petdesetih letih nastajala mreža družbenih obratov, ki naj bi prevzeli levji delež

³³⁶ Ferlež, *Stanovati v Mariboru*, str. 186.

³³⁷ Sitar, *Modernizacija pranja, potrošnja in gospodinjsko delo*, str. 452, 469.

opravi, dotlej opravljenih v gospodinjstvih, in razkrojili tradicionalne vloge v patriarhalni družini – pojavile so se javne pralnice, šivalnice, obrati družbene prehrane in podobni servisi. Mreža pralnic z obrati za kemično čiščenje, šivanje, barvanje in likanje je bila predvidena že v prvi povojni petletki za leta 1947–1951. A izkazalo se je, da so bile te povojne pridobitve do neke mere sprejete, povsem pa ne. Mnoge ženske so namreč še vedno raje prale doma, sprva še na roke, saj se jim je doma oprano perilo neredko zdelo čistejše, strošek za opravljeno delo pa nižji.³³⁸ Ko pa so se pojavili pralni stroji, sprva tuje, nato pa tudi domače proizvodnje, in zlasti, ko se je njihova cena spustila na raven, ki so si jo lahko privoščili v mnogih gospodinjstvih, so javne pralnice v vsakem primeru ostale več ali manj nepotrebne. Pranje perila se je po kratkem poskusu prehoda v javno sfero tako rekoč vrnilo v zasebnost doma, s tem pa tudi v domeno neplačanega ženskega dela.

Prvi pralni stroji v individualnih gospodinjstvih so se sicer začeli pojavljati že sredi petdesetih let, a pranje v javni pralnici se je takrat še zdela smotrnejša izbira.³³⁹ Na slovenskem trgu so se najprej pojavili aparati, uvoženi iz Italije (Zanussi), v Jugoslaviji pa so jih začeli izdelovati v tovarni Rade Končar v Zagrebu, v Škofji Loki in v velenjskem Gorenju.³⁴⁰ Sprva je šlo za polavtomatske naprave, avtomatski pralni stroji pa so množičneje vstopili v gospodinjstva v prvi polovici šestdesetih let.³⁴¹ Pozneje so se tehnološko razvijali in postajali vse bolj izpopolnjeni. Ne glede na kvaliteto in ne glede na razširjenost države na zahodu niso bile v bistveni prednosti pred Jugoslavijo in, denimo, Sovjetsko zvezo. Število prodanih pralnih strojev v Sloveniji je od dobrih 2 000 naprav leta 1960 naraslo do dobrih 9 000 leta 1965, na skoraj 40 000 leta 1970 in skoraj 44 000 leta 1975. Proizvodnja pralnih strojev je tako postala tudi dobičkonosen posel.³⁴²

Nakup pralnega stroja je bil v obdobju povojne modernizacije gospodinjstev in razvijajoče se potrošnje vsaj za ženske na prvem mestu. Večinoma so ga dojemale kot nujnejšega od nakupa avtomobila in televizijskega sprejemnika, saj jih je pomembno razbremenil. Če je bil sprva še nekakšen luksuzni predmet, ki so si ga lahko privoščili le nekateri, je v sedemdesetih letih, skupaj z mnogimi drugimi potrošnimi artikli, postal eden od rekvizitov normalnega modernega načina življenja, tako rekoč nepogrešljivi del gospodinjstva in zadnji, ki bi se mu bile ženske pripravljene odreči.³⁴³

338 Prim. prav tam, str. 450; Rendla, Oris osebnega in družbenega standarda v Sloveniji 1946–1991, str. 325.

339 Sitar, Modernizacija pranja, potrošnja in gospodinjstvo, str. 458.

340 Prav tam; Petek, Gospodinjstvijski aparati v načinu življenja.

341 Sitar, Modernizacija pranja, potrošnja in gospodinjstvo, str. 463.

342 Prav tam, 465.

343 Prav tam, str. 460, 468.

AVTOMOBIL

Socialni stiki na dvoriščih urbanih okolij so imeli, dlje ko gremo v preteklost, močnejšo in s hišno dejavnostjo bolj povezano namembnost. Na hišo je bil še sredi 19. stoletja, zlasti v mestih, vezan jus,³⁴⁴ na tega pa delavnice oziroma lokali z infrastrukturo določene dejavnosti. Zlasti pritlični del hiše in prostor na zahišnem delu parcele sta bila izrazit prostor produkcije, s katero sta se ukvarjala lastnik hiše in nosilec jusa ter njegova razširjena družina. Ko se je v dobi meščanstva zaradi spremenjenih paradigem glede delitve na prostor dela in prostor prebivanja bistveno spreminjal tudi odprti prostor za hišo, so se tudi namembnosti počasi spreminjale. Ohranjale so se predvsem tiste povezane z gospodinjstvom in urejanjem vrta; zaradi lastnosti prostora, a tudi zaradi pojava kategorije prostega časa, pa so postala dvorišča zanimiva tudi kot prostori družabnih stikov sosedske skupnosti, tako otroške igre kot družabnosti odraslih. Stiki so bili raznovrstni in so obsegali tako sodelovanje, naklonjeno druženje in prijetno preživljanje prostega časa kot tudi nesoglasja, prepire in celo pritožbe mestnim oblastem.

A tudi drugotni socialni stiki so se s spremembami v načinu življenja v desetletjih po drugi svetovni vojni predrugačili. Vpliv televizije in pralnega stroja, ki sta tako del gospodinjstvih opravkov kot del družabnosti premaknila iz dvorišč v stanovanja, je bil že opisan, pomembno spremembo pa je prineslo tudi množičnejše lastništvo osebnih avtomobilov. Ti so podobo dvorišč spreminjali že zato, ker so zamenjali tam nekoč prisotne konje, vozove in kočije, še bolj pa so na socialno sliko hišne skupnosti vplivali z omogočenjem bistveno večje osebne mobilnosti posameznikov, ta pa je povzročila preprosto in zato pogostejši odmik od doma. Čas, ki so ga stanovalci dotlej deloma preživljali ob hiši, se je skrajševal, čas, ki so ga preživljali na izletih v bližnjo in daljno okolico, pa podaljševal.³⁴⁵ »Danes ima vsak svoj avto in takoj, ko ima nekaj časa, sede vanj in se nekam odpelje. Zvečer je televizija in ljudje preprosto ne čutijo več potrebe po druženju,« mi je proti koncu 20. stoletja pripovedovala starejša Mariborčanka iz najemniške hiše s konca 19. stoletja.³⁴⁶

Prvi osebni avtomobil v Ljubljano in sploh na Balkanski polotok je pripeljal baron Anton Codelli leta 1898. To je bil avtomobil znamke Comfortable, ki ga je proizvedel Karl Benz. V Mariboru je prvi osebni avtomobil – rdeč austro-daimler – vozil industrialec Carl Scherbaum, in sicer leta 1902.³⁴⁷ Osebni promet

344 Pravica izvajanja določene obrti, ki sprva ni bila odvisna od lastnika, temveč je bila vezana na nepremičnino.

345 Ferlež, *Mariborska dvorišča*, str. 229–240.

346 Prav tam, str. 230.

347 Prav tam, str. 31, 32; Leskovec, *Razvoj gospodarstva v Mariboru*, str. 360.

in motorizacija sta pred prvo svetovno vojno zelo počasi naraščala, saj si je nakup avtomobila lahko privoščil le redkokdo. Tako avtomobili vse do šestdesetih let 20. stoletja niso imeli večjega pomena v prometu.³⁴⁸

Tudi v obdobju med obema vojnama, ko so si premožnejši ljudje že lahko privoščili svoj osebni avtomobil in so v tridesetih letih remize na dvoriščih tu in tam zamenjevale garaže za avtomobile, lastništvo osebnega avtomobila še ni bil množičen pojav. Še v prvih letih po drugi svetovni vojni je večina osebnega prometa potekala peš, s kolesom ali z javnim prevozom. Osebni avtomobili v lasti posameznikov so se, podobno kot televizorji in pralni stroji, začeli množičneje pojavljati nekako od začetka šestdesetih let, proizvajati pa so jih začeli že v petdesetih letih. Šestdeseta leta so bila leta zviševanja standarda tako v mestih kot na podeželju, kar sta med drugim omogočala visoka stopnja zaposlenosti in povečevanje realne kupne moči prebivalstva. Tako so to v mnogih primerih postala tudi leta nakupa prvega družinskega avtomobila in čas, ko je Slovenijo zajela množična motorizacija.³⁴⁹

Parkirani avtomobili ob koncu delavnika leta 1962 pred tovarno Iskra

(Muzej novejšje zgodovine Slovenije, foto: Zlatko Deniša)

348 Petelin, *Promet v povojni Ljubljani*.

349 Rendla, *Oris osebnega in družbenega standarda v Sloveniji 1946–1991*, str. 342, 344.

Prvi avtomobil, ki so si ga Slovenci lahko privoščili, je bil za večino Zastava 600 – legendarni fičko, pozneje pa malo močnejša modela Zastava 750 in 850. Izdelovali so jih v kragujevski Crveni Zastavi med letoma 1955 in 1985. Fičko je veljal za »malo vozilo, ki je moderniziralo Jugoslavijo«. ³⁵⁰ Osnova za avtomobilsko proizvodnjo je bil podpis licenčne pogodbe med Zastavo in torinskim Fiatom leta 1954. Leta 1955 so v Zastavi nato izdelali okrog 1 000 vozil Zastava 600, tri leta pozneje pa že 3 596. Osnovni princip je bil majhen, varčen in cenovno dostopen avtomobil, v katerega so lahko sedli štirje potniki. Leta 1965 se je proizvodnja dvignila na 50 000 vozil letno, leta 1968 pa že na 85 000. ³⁵¹ Leta 1964 je bilo za nakup fička treba odšteti 31 povprečnih plač, leta 1968 le še 18. Leta 1965 je bilo v Jugoslaviji 8 avtomobilov na 1 000 prebivalcev, leta 1968 že 10. ³⁵² Pozneje sta primerljiv značaj ljudskosti pridobila še Zastava 101, ki je bila podobno kot fički izdelana v kragujevski Zastavi po Fiatovi licenci. Prvo Zastavo 101 so izdelali leta 1971. Prvi avtomobil, ki so ga samostojno razvili in izdelovali v Zastavi, pa je bil Yugo 45, njegova serijska proizvodnja je stekla leta 1980. ³⁵³ Proizvodnja avtomobilov v Sloveniji po drugi svetovni vojni je potekala v tovarni Tomos v Kopru z montažo francoskih avtomobilov Citroen, med katerimi je bil posebej priljubljen model 2 CV oziroma *spaček*. ³⁵⁴ Priljubljeno in dostopno ljudsko vozilo je bila pozneje tudi katrca oziroma Renault 4. Njena proizvodnja je povezana z Industrijo motornih vozil, pozneje Revozom, njeni začetki pa segajo v sredo petdesetih let 20. stoletja. Proizvodnjo Renaulta 4 so po pogodbi z francoskim Renaultom začeli leta 1973. Popularne katrce so proizvajali do leta 1992, med letoma 1989 in 1996 pa so proizvajali prav tako popularni model Renault 5. ³⁵⁵

Ob avtomobilih domače proizvodnje so bila na voljo seveda tudi vozila, izdelana v tujini. Pred obdobjem pospešenega nakupa družinskih avtomobilov so taka osebna vozila seveda prevladovala, a privoščili so si jih lahko samo tisti iz vrhnjih slojev prebivalstva. Tudi v času razmaha domače avtomobilske proizvodnje pa so Jugoslovani lahko kupovali tuje, zlasti na vzhodu izdelane modele avtomobilov – recimo češkoslovaško Škodo, vzhodnonemška Wartburg in Trabant ter sovjetska modela Moskvič in Zaporožec. ³⁵⁶

V Sloveniji je bilo leta 1958 registriranih 27 542 avtomobilov, leta 1962 62 000, ob koncu leta 1971 pa že 201 278 ali desetkrat več kot pred petnajstimi leti. Na povečano število vozil so vplivali predvsem osebni avtomobili. ³⁵⁷

350 Pogačar, Kaj je ostalo od avtomobilskega fenomena Fičko, str. 118–123.

351 Pogačar, Fičko po Jugoslaviji, str. 44–46.

352 Milčič, Za Fiču je 1964 trebala 31 plača.

353 Pogačar, Fičko po Jugoslaviji, str. 47.

354 Petelin, Promet v povojni Ljubljani.

355 Pogačar, Fičko po Jugoslaviji, str. 53.

356 Večer, 28. 4. 2018, str. 29 (po Večer, 24. 4. 1968).

357 Petelin, Promet v povojni Ljubljani.

Pranje legendarnega fička

(Muzej novejšje zgodovine Slovenije, foto: Marjan Ciglič)

Ljudje se spominjajo, da so se po znamenitega prvega fička kot prvi družinski avtomobil peljali z vlakom, recimo v Beograd, in se nato z novim vozilom ponosno pripeljali domov. Kako je posegel v družinsko mobilnost, priča zapis mlade mamice v dnevnik maja 1962:

»V drugi polovici januarja sta oče in stara mama kupila avto – Fiat 600. Oče je kmalu napravil izpit, vreme pa je zelo nagajalo. Letošnja pomlad je zelo neprijazna, neprestano dežuje, zebe nas in za izlete ni nič primerno. Vendar zadnja dva meseca ‚fičko‘ kar pridno prevaža našo širno družino. Najbolj vnet potnik je naš Igor. Tudi je bil največkrat že na izletih. Vedno prosi, naj ga vzamejo s seboj, če to ni mogoče, ker je že poln, je vedno razočaran in celo užaljen. Doslej je bil že v Murski Soboti, večkrat v Radencih, v Slovenj Gradcu, v Štatenbergu, Rogaški Slatini, na Borlu, v Šentilju, na Fali, v Rušah in seveda vsakokrat, ko smo se peljali v Gradišče na obisk k stari mami. ‚Fičko‘ je Igorjev ljubljenelec, spozna pa se na razne vrste vozil, najraje pa na cesti ugotavlja, iz katerega leta je kateri ‚fičko‘«. ³⁵⁸

Če sta torej televizijski sprejemnik in pralni stroj vsakodnevne rutine in preživljanje prostega časa premaknila v stanovanje, ju je lastništvo osebnega avtomobila, nasprotno, premikalo stran od domače hiše in s tem na drugačen

358 Zapis iz rokopisnega dnevnika D. K., 1962.

način, a vendar pomembno, vplivalo na zmanjševanje pogostosti stikov med sosedi, na rahljanje sosedske skupnosti in zniževanje pomena prostora ob prostoru prebivanja.

PREDMETI IN NJIHOVE VLOGE

Spremljanje uvajanja sprememb v bivalno okolje pokaže nekaj zanimivih dejstev: nekatere novitete so bile v vsakdanje rutine in s tem v bivalno okolje sprejete na mah, na druge so se ljudje navajali včasih celo desetletje ali celo stoletje, nekatere sploh nikoli niso prodrle v množično rabo. Pri tem se zdi najpomembnejši dejavnik stopnja funkcionalnosti, kakor jo vidijo njeni potencialni uporabniki, pomembni dejavniki pa so seveda tudi cena, dostopnost, pa tudi morebitna zakonodaja, ki nekatere novitete dobesedno zapove, kot recimo uporabo vodovoda, izplakovalna stranišča in podobno. Izkaže se, da je kaka novost v bivalnem okolju na hitro zaživela šele ob menjavi generacij – starejši namreč pogosto delujejo kot nekakšni »varuhi tradicije«, zato mlajši z večjimi spremembami večkrat počakajo na naraven generacijski obrat.³⁵⁹

Kot je postopno sprejemanje novitet, pa je pogosto postopno tudi njihovo poznejše opuščanje. To je skoraj vedno povezano s prenehanjem funkcionalnosti in s pojavom alternativnih naprav in načinov reševanja določenega problema. Tako prostori kot predmeti na ta način izgubljajo pomen, odlagati jih začnemo na shranjevalne površine ali na smetišča, opuščamo njihovo uporabo, prostore pa preprosto prenehamo uporabljati, jih zanemarjamo, jim poiščemo novo namembnost ali jih pustimo propadati. Zlasti izrazito se je ta premik v šestdesetih, sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja kazal v bivalnem okolju in prostoru ob bivališču. Pomen so tako začele izgubljati hišne pralnice, drvarnice, hlevi, smetiščnice, drogovi za stepanje preprog in obešanje perila, še prej pa stranišča na štrbunk, vodnjaki in remize za vozove. Prav opuščanje pralnic in drogov za perilo ter remiz za vozove in hlevov je neposredni nasledek uvajanja pralnih strojev in osebnih avtomobilov. Tudi številni predmeti, kot so posodje za kuho, priprave za pranje perila, stepalniki preprog, posode za prenašanje in hrambo gospodinjske vode in celo drobne stvari, kot so ščipalke za obešanje perila in mnogi drugi, z uvajanjem novitet izgubljajo svoj pomen in se umikajo iz vsakdanjika. Mnogokrat postanejo odvečna krama in smeti, včasih jim ljudje najdemo kako novo namembnost, nekateri pa postanejo okrasni predmeti. Tisti, ki se ohranijo, sčasoma iz vse manj vrednih predmetov pridobijo status nekakšne starine ali celo raritete, nekateri celo postanejo del muzejskih zbirk ali osebnih

359 Ferlež, *Stanovati v Mariboru*, str. 296–297.

Propadanje pralnice za najemniško hišo na enem
od mariborskih dvorišč, 1998

(Osebni arhiv avtorice)

spominskih arhivov. Zdi se, da preživljajo nekakšna nihanja od visoke vrednosti novitete do padca vrednosti odsluženega predmeta in, če to obdobje preživijo, ponovnega vzpona zlasti simbolne, včasih pa tudi materialne vrednosti.

Posledica te zadnje premene v življenju predmetov so novodobne ropotarnice, nekaj starejši boljšaki in sodobni centri ponovne uporabe, ki že znanemu konceptu vračanja vrednosti starim predmetom – ta pogosto temelji tudi na sprožitvi nostalgичnih čustev – dodajajo tudi idejo reciklaže ter ekološkega in antipotrošniškega življenjskega sloga.

ZAKLJUČEK

Zvišanje življenjske ravni prebivalstva, ki je bilo sprva počasno, se je pospešilo po obdobju hitre industrializacije sredi petdesetih let, opazneje pa sta se osebni in družbeni standard začela zviševati v šestdesetih letih, predvsem zaradi povečane osebne porabe. Takrat so ljudje začeli kupovati gospodinjske aparate, hladilnike, pralne stroje, televizorje in stanovanjsko opremo, pa tudi osebne avtomobile. Nakupe so med drugim omogočila ugodna potrošniška posojila. Življenjski standard se je zviševal tudi v sedemdesetih letih.³⁶⁰

Če so od srede šestdesetih let po opremljenosti z gospodinjskimi aparati in stanovanjsko opremo občutno izstopala mestna gospodinjstva, pa so se od srede sedemdesetih tudi mešana in kmečka gospodinjstva vse bolj opremljala z gospodinjskimi aparati in drugimi trajnimi dobrinami, kot so pralni stroj, televizor, hladilnik in osebni avtomobil.³⁶¹ Njihov vstop v vsakdanjike je spreminjal način življenja, zlasti ženskam lajšal gospodinjske opravke, na novo vzpostavljaj prostore vsakodnevnih rutin, spreminjal vsakdanji ritem posameznikov vseh starostnih obdobj in na novo osmišljal vse daljši prosti čas. Ob spremembah v načinu življenja, dela in komuniciranja znotraj družinskih in hišnih skupnosti pa je nagla in vse bolj dostopna modernizacija življenja v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja s seboj prinašala tudi nova družbena razmerja, nove vloge v delitvi dela med spoloma in hkrati spodbudo za čim bolj gladko sprejemanje novega družbenega reda. Proizvodnja, cene, dostopnost in načini širjenja novitet med široke množice so bili namreč del premišljenega vzpostavljanja sistema novih vrednot, novega svetovnega nazora in novega sistema oblasti.

A kot ima premišljeno uvajanje novosti v sebi potencial vzpostavljanja novih družbenih razmerij, ima v sebi tudi že kal svoje minljivosti. Prav kakor je v časih razširjanja pomagalo spreminjati vrednote in družbena razmerja, ga nekje v dolgem časovnem loku neizogibno čakajo nove spremembe, nove paradigme in nove modernosti, ki bodo znova spreminjale tako življenjske sloge kot sčasoma brez dvoma tudi družbena razmerja – le da v trenutku njihovega vzpona še ni znano, kako in v katero smer.

³⁶⁰ Rendla, Oris osebnega in družbenega standarda v Sloveniji 1946–1991, str. 342–345.

³⁶¹ Prav tam, str. 347.